

Mihalik Béla Vilmos

Az 1674. évi gályarabper előzményei és a bécsi udvar

A protestáns emlékezetkultúra mai napig kiemelkedő, már sokat vizsgált eleme a protestáns lelkészek elleni 1674. évi per. Magáról a perről, annak előzményeiről és következményeiről könyvtárnyi szakirodalom keletkezett. Ebből most négyet emelnék ki, amelyek jelen tanulmány szempontjából, a per előzményeit tekintve kiemelkedően fontosak.

Az első, és máig talán legmeghatározóbb Benczédi László 1975-ben megjelent, két közleményből álló tanulmánya. Benczédi a Haus-, Hof- und Staatsarchivban talált iratok alapján feltérképezte a felső-magyarországi kamarai és egyházi vezetők 1673. eleji kassai tárgyalását, ahol lényegében megfogalmazódott a lelkészek kiűzésének szándéka. Az így kialakuló „kassai modell” előképe lett az 1673. őszi és az 1674. évi nagy pernek. Mindezt pedig elhelyezte a bécsi udvarban folyó adó- és egyházpolitikai irányzatok közötti vita kontextusában.¹

Hasonlóképpen megkerülhetetlen a historiográfiai előzmények tekintetében Péter Katalin tanulmánya, amely rámutatott, hogy már az 1670-es évek elején egyéni perek indultak meg, és ezek az egyes lelkészek elleni perek több lépcsőfokon keresztül váltak egy kollektív eljárássá, amely az 1674. évi perben érte el csúcspontját. Péter Katalin ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy a gályarabper csupán egy volt a sok közül, és azt igazából a lelkészek kiállása tette rendkívülivé.²

S. Varga Katalin a per jegyzőkönyvének kiadásához írt előszavában már végigvette azokat a vádak, amelyek a Péter Katalin által említett első perekben is megjelentek. A két fővád, vagyis a rebellió és törökösség esetében a kormányzati források bevonásával részletesen megvizsgálta, hogy ezek hogyan terjedtek ki az egész lelkészi karra, hogyan fonódtak össze 1674-re.³ S. Varga Katalin később, a doktori értekezésén alapuló kötetében, alapos vizsgálatnak alávetve, mélyrehatóan elemezve járta körül a perjegyzőkönyv szövegét, amellyel számos ponton új megvilágításba helyezte a per történetét.⁴

¹ BENCZÉDI László, *A prédikátorperek történeti háttere: A lipóti abszolútizmus adó- és valláspolitikájának összefüggései*, Theologiai Szemle, I. közl.: 1975/7–8, 199–206; II. közl.: 1975/9–10, 264–267.

² PÉTER Katalin, *A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben* = P. K., *Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., Ráday Gyűjtemény, 1995 (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai, 8), 200–210. A tanulmány először 1983-ban jelent meg.

³ S. VARGA Katalin, *Vitetnek ítélőszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*, Pozsony, Kalligram, 2002, 11–38.

⁴ Uő, *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve: Textus és értelmezés*, Bp., Universitas, 2008 (Historia Litteraria, 24).

Legújabbban a német származású, de az USA-ban oktató Georg B. Michels vizsgálta a kérdést a kissebenedi lelkészek sorsán keresztül. Michels azt kívánta feltárni, hogy a lelkészek ellen megfogalmazott vádak mennyiben lehettek valósak. Kutatásának azonban talán egyik legfontosabb hozadéka az volt, hogy a vizsgálat kereteibe bevonta a szabad királyi városok ügyét és az erre vonatkozó forrásokat. Az evangélikus többségű szabad királyi városok elleni fellépés, főként pedig a felső-magyarországi városokra kimért büntetések kérdése ugyanis szorosan egybefonódott a lelkészek elleni per előkészítésével.⁵

Az utóbbi évtizedekben az újabb kutatások lényegében Benczédi eredményein alapultak, és az 1673. évi február eleji kassai tárgyalásokat tekintették a per közvetlen előzményeinek. Azonban véleményem szerint egy fontos kérdés megválaszolatlan maradt: mi történt 1673. február 12., Szegedy Ferenc Lénárd egri püspök, Volkra Ottó Ferdinánd Teofil kamarai adminisztrátor és Holló Zsigmond kamarai tanácsos kassai tanácskozását követően egészen 1673 szeptemberéig, amikor Szelepcsényi megindította az első tömeges pert 33 prédikátor ellen? Miként volt a kassai tervezet fél éven át napirenden, és hogyan zajlott recepciója a bécsi udvarban? Nem állítom, hogy ezeket a kérdéseket maradéktalanul meg tudom válaszolni a következőkben, de néhány gondolattal és lépéssel talán közelebb kerülhetünk a válaszhoz. Hangsúlyozom egyben azt is, hogy a fentebbi historiográfiai eredményeket nem újra-, hanem továbbgondolni kívánom.

Az 1670 utáni erőszakos ellenreformáció hullámának következtében szélsőségesen elmozdult vallási ellentét ingája 1672 őszén a bujdosók támadásával visszalendült, és végigszántott az alsópapság soraiban, szerzetesek és plébánosok között egyaránt. Bőségesen lehetne sorolni a példákat, hogy a katolikus papokat milyen válogatott kínzásokkal gyötörték, illetve néhányukat meg is gyilkolták. A katolikus nemesek birtokait felégették, kirabolták, a kispapoktól az arisztokratákig senki, a városi polgárság sem volt biztonságban.⁶ A bujdosók támadása összefonódott a rituális erőszak szimbolikus megnyilvánulási formáival is. Ez azt jelentette, hogy az oltárokat, szentképeket, Mária-képeket és szobrokat meggyalázták, az ostyát szétszórták, megtaposták, vagyis olyan szimbólumok ellen irányultak akciók, amelyek egyértelműen a katolikus felekezettel voltak kapcsolatba hozhatóak.⁷ A bujdosók támadása az udvarban a katolikus párt teljes győzelmét hozta, noha ez igen nagy ellentmondáson alapult. Ugyanis az ellenreformációt támogató politikai irányvonal a korábbi adópolitikát hibáztatta a felkelés kitörése miatt. Viszont az ellenreformáció újabb hullámát azzal igazolták, hogy a rebellióért a protestáns lelkészeket tették felelőssé.⁸

Ezeknek az eseményeknek a sorában, a „kassai modellhez” vezető úton az első lépcsőfok Balogh Bálint jezsuita atya, a kassai papi szeminárium, a Kisdianum korábbi viceré-

⁵ Georg B. MICHELS, *Az 1674. évi pozsonyi prédikátorper történetéhez: Protestáns lelképásztörök harca az erőszakos ellenreformációval szemben*, Történelmi Szemle, 2013/1, 55–78.

⁶ Számos egyedi példát hoz a katolikus papság elleni támadásra: Georg B. MICHELS, *The Counter-Reformation and the 1672 Kuruc Revolt = Friars, Nobles and Burghers – Sermons, Images and Prints: Studies of Culture and Society in Early-Modern Europe: In Memoriam István György Tóth*, eds. Jaroslav MILLER, KONTLER László, Bp. – New York, CEU Press, 2010, 112–122.

⁷ MIHALIK Béla Vilmos, *Sacred Urban Spaces in Seventeenth-Century Upper-Hungary*, Hungarian Historical Review, 2012/1–2, 34–36.

⁸ BENCZÉDI, i. m., II. közl., 266.

gensének 1672. december 8-án Tarcáról történt elhurcolása volt.⁹ A kassai kamarai és egyházi vezetők válaszul előbb a kassai református, majd evangélikus lelkészt fogatták le, arra számítva, hogy ez elegendő tárgyalási alapot jelent majd a bujdosókkal.¹⁰ Az elrabolt katolikus papok végül azonban Wolfgang Friedrich Cobb generálisnak köszönhatték szabadulásukat, aki Diósgyőr ellen vonult, ahonnan a bujdosók visszavonulva a papokat lényegében hátrahagyták. Balogh Bálint jezsuita atya február 6-án szabadult, és három nappal később, február 9-én délben már Kassára is érkezett.¹¹

Ez utóbbi azért is fontos részadat, mert ez alapján feltételezhető, hogy Balogh Bálint Kassára érkezése indukálta a következő napok eseményeit. Két nappal később, 1673. február 11-én ugyanis a Szepesi Kamara tárgyalásra hívta Szegedy Ferenc Lénárd egri püspököt – ahogy a meghívás fogalmazott – olyan ügyekben, amelyekről magasabb helyekre kell írni.¹² A Szepesi Kamara, az egri püspök és az egri káptalan által jegyzett, a bécsi udvar számára küldött tervezetek dátumai (február 14. és 15.) alapján a tárgyalásra február 12–13. folyamán került sor. Ez a javaslatcsomag különböző indokokra hivatkozva lényegében a protestáns lelkési kar elleni fellépésre vonatkozott. Ennek volt egy maximum és egy minimum terve: a prédikátorok elűzése az ország teljes területéről, de legalább a szabad királyi városokból. Úgy vélték, hogy ezáltal a templomaiktól, iskoláiktól, egyházi infrastruktúrájuktól már korábban megfosztott protestáns közösségek maradék ellenállását is sikerülhet felszámolni, és így lehetőség nyílik azok katolizációjára. A szabad királyi városok közül is kiemelkedett Kassa mint Felső-Magyarország első városa, amely példaként állhat a többi város előtt.¹³

Mindezt két oldalról, elméleti és gyakorlati szemszögből is igyekeztek alátámasztani. Az elméleti háttérret Bársony György váradi püspök híres röpirata, a *Veritas toti mundo declarata* nyújtotta. Bársony elvetette a protestáns vallásgyakorlat szabadságát biztosító békéket (bécsi és linzi békék) és azok országgyűlési becikkelyezését, és az 1525. évi 4. törvénycikkelyt, vagyis az evangélikusok megégetését kimondó törvényt tartotta érvényesnek.¹⁴ Ugyanez az indoklás és a protestánsellenes törvényekhez való visszanyúlás köszönt vissza a kassai javaslatokban 1673 februárjában.

A gyakorlati indoklást pedig a kassai református és evangélikus lelkészek lefogásának tapasztalatai adták. Bár a kassai egyházi és kamarai javaslatok is kiemelték ennek hatását,

⁹ Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB), Handschriftensammlung, Cod. 12.224, Litterae Annuae (LA) 1672, 92r–v. Balogh Bálint mellett még más papokat is elfogtak, név szerint Munkácsy János hécei plébános ismert.

¹⁰ BENCZÉDI, *i. m.*, II. közl., 200.

¹¹ ÖNB, Handschriftensammlung, Cod. 12.224, LA 1673, 169v–170r; Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár (ELTE EK), Kézirattár, Ab 86/I, Diarium Cassoviensis, 4v. 1673. február 9.

¹² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), E244, Szepesi Kamarai Levéltár, Repraesentationes, informationes et instantiae, fasc. 31, 1673. február, 238r. 1673. február 11.

¹³ BENCZÉDI, *i. m.*, II. közl., 200–201.

¹⁴ ESZE Tamás, *Bársony György „Veritas”-a*, ItK, 1971/6, 667–693; Joachim BAHLCKE, “*Veritas toti mundo declarata*”: Der publizistische Diskurs um Religionsfreiheit, Verfassungsordnung und Kirchenrecht in Ungarn im letzten Drittel des 17. Jahrhunderts – eine Fallstudie = Konfessionelle Pluralität als Herausforderung: Koexistenz und Konflikt im Spätmittelalter und Früher Neuzeit: Winfried Eberhard zum 65. Geburtstag, hg. J. B., Karen LAMBRECHT, Hans-Christian MANER, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2006, 553–574.

azaz a város protestáns lakosságának katolizálását, mindezt tanúsítványokkal is igyekeztek alátámasztani. A kassai ferencesek és jezsuiták, valamint az egri káptalan rövid, számszerű jelentést nyújtottak be az áttértekről a tervezethez, ezzel is alátámasztva annak jelentőségét és várható eredményességét.¹⁵

Újjonnan feltárt bécsi források azonban még szélesebb kassai összefogást körvonalaznak a tervezetek benyújtása mögött. Az egri püspök és a káptalan, valamint a kamarai vezetők mellett ugyanis a ferencesek, a jezsuiták, sőt Kassa város katolikus vezetői, élükön Fodor János bíróval szintén rövid tervezetben érveltek a lelkészek elűzése mellett.¹⁶ Vagyis a kamarai vezetők, a püspök és a káptalan mellett a város vezetői, valamint a kassai szerzetesrendi elöljárók is teljes mértékben támogatták a prédikátorok elűzésének az ügyét.

Ezeknek a javaslatoknak a bécsi udvarra tett közvetlen hatása és ottani fogadtatása nem ismert. Benczédi ugyan idézi Kollonics Lipót püspök, kamaraelnök levelét, amelyben a kamarai tanácsosokat igyekezett megnyugtatni, hogy minden szükséges lépést megtesz az udvarban, az uralkodó pedig meg fogja erősíteni lépéseiket. 1673. február 20-án az uralkodó valóban megerősítette, jóváhagyta a prédikátorok letartóztatását.¹⁷ Ez azonban még a Szepesi Kamara korábbi, január végén, február elején megfogalmazott aggodalmait igyekezett elaltatni, tehát nem a február 14–15-én született tervezetekre volt válasz.¹⁸ Benczédi lényegében itt zárta le vizsgálatát, nyitva hagyva a következő hónapok eseményeire vonatkozó kérdést.

Bizonyos szempontból azonban éppen ekkor vált igazán izgalmassá a folyamat. A februári tervezetekre vonatkozó bécsi reflexiót nem ismerjük, de azokat végül Kassáról sikeresen napirenden tartották. Ez pedig összefüggésben volt a szabad királyi városok megbüntetésének kérdésével. Ugyanazon a napon, amikor Balogh Bálint atya kiszabadult a bujdosók fogságából, Bécsben egy konferenciát tartottak Eperjes ügyében, amely 1672-ben megnyitotta kapuit a kurucoknak, és a legtovább ellenállt a császári csapatoknak.¹⁹ A tanácskozáson született felterjesztés nyomán I. Lipót király jóváhagyta nemcsak az eperjesi főtemplom, hanem a minoriták templomának visszaadását is, emellett az evangélikus akadémia épületének elvételét.

¹⁵ BENCZÉDI, *i. m.*, II. közl., 200.

¹⁶ Österreichische Staatsarchiv (ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, fasc. 432, konv. A, 86–87: a ferencesek keltezetlen folyamodványa; 88r–89r: a kassai városvezetők folyamodványa; 232–233: Vid László, kassai rektor keltezetlen folyamodványa. Benczédi nem használta fel ezeket a beadványokat programadó tanulmányához, mivel ezek az iratok a Károlyi Árpád által elkülönített, protestáns egyháztörténeti vonatkozású iratgyűjteményben, az *1671 A kassai dómnak a protestánsok kezéből való kivétele* címmel ellátott iratok közé keveredtek. Vid László jezsuita kassai működésének (1672 novemberétől lett rektor) és Fodor János kassai bíróságának (1672-től) időpontja miatt azonban ezek az iratok nem keletkezhetek 1671-ben, hanem nagy valószínűséggel a többi beadvánnyal egy időben, 1673 februárjában íródtak. A kassai városvezetők folyamodványát S. Varga Katalin is említi: S. VARGA, *Az 1674-es gályarabper, i. m.*, 108.

¹⁷ MNL OL, E41, Magyar Kamarai Levéltár, Litterae ad camerae exaratae, 1673, nr. 44, Bécs, 1673. február 19. A Magyar Kamara továbbította Kollonics megerősítését Kassára is: MNL OL, E250, Szepesi Kamarai Levéltár, Litterae Camerae Posoniensis et aliorum, fasc. 44, nr. 84. 1673. február 20.

¹⁸ A Szepesi Kamara aggodalmairól szóló jelentést a Magyar Kamara február 16-án továbbította Pozsonyból Kollonicsnak Bécsbe: MNL OL, E15, Magyar Kamarai Levéltár, Expeditiones camerales, 1673. február, nr. 63, 1673. február 16.

¹⁹ ÖStA, Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA), Hoffinanz Ungarn (HFU), r. Nr. 242, 1673. február, 12–35. 1673. február 6.

Az udvari konferencia előterjesztése azonban már ekkor szélesebb vizsgálatot tartott szükségesnek a felső-magyarországi városok körében, így megemléstettek Bártfát, Késmárkot és Kisszebent. Utóbbi külön kiemelték példaként, mint ahol a bujdosók előretörése idején a templomokat erőszakkal visszafoglalták a protestánsok, és lábbal tiporták az Oltáriszentséget. Az uralkodó valóban el is rendelte a városok elleni vizsgálatot.²⁰ A vizsgálat harmincegy kérdőpontja közül azonban ekkor még csak néhány vonatkozott a lelképásztorokra. Eperjes bűne ezzel kiterjedt a többi felső-magyarországi városra is. A vizsgálóbiztosok folyamatosan kapcsolatban álltak a Szepesi Kamara adminisztrátorával, Volkra Ottó Teofil Ferdinánd gróffal, végül zárójelentésüket 1673. március 24-én adták le.²¹

Volkra azonban már ezt megelőzően, március 4-én megküldte véleményét a Magyar Kamarának.²² Volkra tulajdonképpen egy komplex javaslatcsomagot tett le az asztalra. A dokumentum a városi kiváltságok egész sorát érintette, most azonban csak a felekezeti szempontból jelentősebb pontokat tekintem át. Javasolta a protestánsok elmozdítását a bírói, szenátori és más egyéb városi tisztségekből, hogy helyükre katolikusokat állíthassanak. Ehhez kapcsolódóan javasolta, hogy a királyi kincstár részére konfiskált városi házakat és ingatlanokat a katolikusok számára bizonyos összegért adják át. Erre azért lehetett szükség, mert így könnyedén tudták növelni a tisztségviselésre alkalmas, választható katolikus polgárok létszámát. A harmadik pontban a megfelelő választási eredmény érdekében az addigi választási rendszert is módosítani kívánta. Vagyis, míg addig a fő tisztségekre (bíró, jegyző) a polgárok szabadon választhattak maguk közül, ezentúl – szölt Volkra javaslata – a szenátus és a választott község jelöljön három-három embert a Kamara számára. Ezek közül a Kamara választaná ki a megfelelő személyt, akit a kamarai megbízott iktatna be. Ezzel a polgári közösséget kizsárolták volna a választási folyamatból, a jelölést pedig a részben már katolizált városi testületekhez delegálták volna. Abban az esetben pedig, ha a Szepesi Kamara nem tudna döntésre jutni a személyi kérdésben, azt a Magyar Kamarához kellene továbbítani. A döntéshozatal idejére a korábbi tisztségviselők közül erősítsenek meg néhányat, mintegy „ügyvivőnek”. A többi tisztségviselőnek és a szenátus tagjainak pedig karácsonyig le kell mondania, hogy az új választott testület az új évben felállhasson. A katolikusok számának emelésére a negyedik pontban azt javasolta a Szepesi Kamara adminisztrátora, hogy a városi polgárok közé ezentúl mást ne, csak katolikus felekezetű személyeket vehessenek fel. Hasonló célból a tizennegyedik pontban Volkra egy új adó bevezetését vetette fel. Eszerint minden protestáns háztartásnak egy forintot kellett volna fizetnie évente, ami alól a katolikus lakosok mentesültek volna. A protestáns vallásgyakorlatot és lelkészeket illető pontokban egyértelműen a február közepén, a püspökkel és a kassai egyházi előjárókkal együtt kidolgozott tervezet elvei köszönnek vissza. A kamarai adminisztrátor ezzel megragadta az alkalmat, hogy immár konkrét városok elleni eljáráshoz kötve beemelje a kamarai ügymenetbe és javaslatok közé a prédikátorok elleni fellépést.

²⁰ A Magyar Kamara február 13-án továbbította a Szepesi Kamarának az uralkodó rendeletét, kérték a kamarát, hogy kezdje meg a vizsgálatot és véleményüket is küldjék meg: MNL OL, E15, 1673. február, nr. 18. 1673. február 13.

²¹ MICHELS, *Az 1674. évi prédikátorper*, i. m., 62–63.

²² ÖStA, FHK, HFU, r. Nr. 243, 1673. június, 1673. június 27., 474r–476v. 1673. március 4.

A városok megbüntetését összekötötte a prédikátorok megbüntetésével. Volkra javasolta, hogy a lelkészeket mint a titkos gyűlések szervezőit és a rebellesek bujtogatóit mind a városokból, mind az elővárosokból űzzék el, és a templomokat adják át a katolikusoknak.

A bécsi udvar azonban Volkra javaslatait véleményezésre kiadta a Magyar Kamarának és az 1673 márciusában frissen felállított, Johann Kaspar Ampringen német lovagrendi nagymester által vezetett Gubernium részére is. A visszaérkező vélemények azonban nem támogatták maradéktalanul Volkra tervzetét.²³ A Magyar Kamara a polgárjog elnyerését nem korlátozta volna teljes mértékben, inkább azt javasolta, hogy a városok a Szepesi Kamarának előzetesen mutassák be a polgárok sorába felveendő személyek nevét, így a kamarának lehetősége nyílik a nyilvánvalóan „eretnek és lázító” polgárjelöltek kiszűrésére. A Gubernium egyetértett a Magyar Kamara módosításával, hogy az evangélikusokat ne zárják ki teljesen a polgárjog elnyerésének lehetőségéből, csak nagy részüket korlátozzák ebben. A Magyar Kamara és a Gubernium véleménye abban is találkozott, hogy a protestánsokat sújtó adó a városok elnéptelenedésével, lakosságának fogyatkozásával járhat, így ezt a javaslatot teljesen elvetették. A lelkészek elűzését és a templomok elvételét célzó pontokra azonban előzetesen sem a Magyar Kamara, sem Ampringen kormányzó nem reagált érdemben az Udvari Kamarához eljuttatott véleményükben.

A Szepesi Kamara adminisztrátorának, Volkra grófnak a tervzetét, a Magyar Kamara és a Gubernium véleményével együtt 1673. május 20-án tárgyalta a bécsi központi kormánysszékek közötti konferencia.²⁴ Ezen részt vett Raimondo Montecuccoli, az Udvari Haditanács elnöke, Pálffy Tamás magyar kancellár, Hohenfeld gróf és Johann Paul Hoher osztrák udvari kancellár. A konferencia az uralkodóhoz, I. Lipóthoz intézett előterjesztésében a vallásügyi javaslatokban jóval óvatosabb álláspontra helyezkedett. Egyetértettek a Gubernium és a Magyar Kamara javaslatával, azt tanácsolva, hogy három az egyhez arányban, vagyis három katolikus polgár után egy új evangélikus polgárt lehessen felvenni a polgárság soraiba. Hasonlóképpen a konferencia is elvetette a protestánsokat sújtó „füst-adó” ötletét. A tanácskozás a protestáns vallásgyakorlatot és a lelkészeket illető kérdésben enyhébb álláspontra helyezkedett. Birodalmi és franciaországi példákra hivatkozva úgy vélték, még mindig üdvösebb egy téves vallást megtérni, mintsem az alattvalókat ateizmusba taszítani („viel ehender eine falsche irrige religion zu gedulden als den atheismum bey diesen verzweifelten leuchten einzufrihren”). Ezért azt javasolták, szemben a februári és márciusi kassai tervzettel, hogy ideiglenesen tűrjék meg a protestáns vallásgyakorlatot a külvárosokban, elővárosokban. Ugyancsak javasolták, hogy a városokat külön-külön ítélik meg, mert bűneik eltérő mértékűek. Kiszében és Bártfa esetében az istenkáromlás vétsége miatt külön nyomozást tartottak szükségesnek.

Montecuccoli, aki a konferencia „házigazdája” volt, rövid feljegyzést készített az ülésről.²⁵ Ebből az világlik ki, hogy valószínűleg Hoher osztrák kancellár lehetett az, aki azt

²³ ÖStA, FHKA, HFU, r. Nr. 243, 1673. június, 1673. június 27., 460r–v; 472r–473v, 1673. március 13. A Magyar Kamara véleménye; 463r – 464v; 467r–468v. 1673. április 14. A Gubernium véleménye.

²⁴ ÖStA, FHKA, HFU, r. Nr. 243, 1673. június, 1673. június 27., 453r–457v, 479r–482v. 1673. május 20. Az udvari konferencia felterjesztése I. Lipóthoz.

²⁵ ÖStA, Kriegsarchiv, Alte Feldakten, Akten, fasc. 173, 85r–86r.

javasolta, hogy hagyjanak teret a protestáns vallásgyakorlatnak. Az uralkodó a legfelsőbb tanácsosai jelenlétében tartott audiencián elfogadta a konferencia előterjesztését. I. Lipót május 26-án elrendelte, hogy ott, ahonnan nem üldözték még el a lelkészeket és a protestáns vallásgyakorlatot nem függesztették még fel, ez ideiglenesen maradjon változatlanul, és a külvárosokban engedélyezzék a szabad vallásgyakorlatot a protestánsok részére.²⁶ Vagyis azt a szélsőségbe hajló, a protestáns lelkészi kar teljes, de legalábbis a szabad királyi városokban történő felszámolását, amelyet a Kassán székelő kamarai és egyházi vezetők felvetettek, a Magyar Kamara és a Gubernium javaslatai alapján a bécsi udvar 1673 májusában még egyáltalán nem támogatta, sőt, ha korlátozott keretek között is, de a külvárosokban engedélyezte a vallásgyakorlatot!

Azonban a bécsi konferenciával egyidőben, 1673. május 16-án is érkezett a Magyar Kamarához olyan értelmű uralkodói leirat, amely törökösséggel vádolt lelkész ellen kezdeményezett vizsgálatot.²⁷ A lelkészek elleni fellépést az egri püspök sem hagyta nyugodni. Az Udvari Haditanács 1673. június 7-én értesítette Cobb generálist, hogy a prédikátoroknak az egri püspök által kért eltávolítása a Gubernium elé tartozik, nem a Haditanács hatásköre.²⁸ Azonban a Gubernium részéről csak egy átirat ismert a Magyar Kamarához júliusból, amelyben emlékeztetik őket a május 26-i uralkodói rendelet pontjaira, és kéri, hogy ha azok közül valamelyikben nem kezdtek volna eljárni, azt tegyék meg, és kéri, hogy a Gubernium részére küldjenek erről jelentést.²⁹

Mindezek alapján nem világos, hogy milyen eltolódás történt 1673 nyarán, amelynek nyomán Szelepcsényi György érsek úgy vélte, alkalmas az idő a lelkészek elleni erőteljesebb fellépésre. Felmerülhet az is, hogy ez az érseknek mint igazságszolgáltatást felügyelő királyi helytartónak volt a magánakciója, amellyel kész tények elé állította az udvart. Ennek ellentmond, hogy Lencsovics György szepesi kanonok értesülése szerint Ampringen kormányzó ment Liptó vármegyébe, hogy a lelkészeket saját színe elé idézze, mint a legutóbbi rebelliók szerzőit és indítóit. Az ügyben közelebbről nem részletezett kérvényt adtak be a gubernátorhoz és Szelepcsényihez. Vagyis eszerint Szelepcsényi a Guberniummal szoros együttműködésben kezdte volna meg a lelkészek elleni fellépést.³⁰

Azonban amikor az 1673. szeptember 25-én kezdődő eljárás az alsó-magyarországi bányavárosokat is elérte, az udvar ismét közbelépett. A Selmezbányáról és Besztercebányáról október és november folyamán befutó jelentések nyomán az alsó-magyarországi bányavárosok lelkészeinek elűzését és Pozsonyba való idézését az Udvari Kamara tanácsára az uralkodó ideiglenesen felfüggesztette. Ennek azonban pusztán politikai-gazdasági okai

²⁶ Az uralkodói rendelet fogalmazványa május 26-án kelt: ÖStA, FHKA, HFU, r. Nr. 243, 1673. május, 343r–345v, 350r–354v.

²⁷ PÉTER, *i. m.*, 206. Az irat ma már nem található, így sajnos nem azonosítható sem a helység, sem a lelkész, sem az, hogy egy vagy több prédikátor ellen szólt-e.

²⁸ SZABÓ István, *Protestáns egyháztörténeti adattár az 1670–1681. évekből a bécsi hadilevéltárból, III.*, Egyháztörténet, 1959/3–4, 301.

²⁹ MNL OL, E39, Magyar Kamarai Levéltár, Insinuata regii gubernii Hungarici Ampringeniani, 1673. július, nr. 1, 1673. július 11.

³⁰ MNL OL, E254, fasc. 61, 1673. szeptember, nr. 79, Szepes, 1673. szeptember 20. Lencsovics György szepesi kanonok levele Kolosváry István egri kanonoknak.

voltak. Az udvar megrettent, hogy a bányászok és a lakosság esetleg Erdélybe megy át, vagy a rosszabb forgatókönyv szerint az értékes bányavárosok is a felkelők és így a török kezére kerülnek, ami óriási veszteséget okozott volna számukra. Azonban az udvar közbelépése viszonylag késői volt, a bányakamarától beérkező iratok mellé már olyan reverzálisokat csatoltak, amelyeket a környékbeli falvak, települések előjáróitól vettek, hogy nem fogadnak be lelkészeket, illetve amelyeket lelkészek adtak, hogy felfüggesztik hivatásukat, és a kincstári uradalom területét elhagyják. Ezek a reverzálisok már részben azonosságot mutatnak azokkal, amelyeket majd a hírhedt gályarabper során pár hónappal később kényszerítettek ki a protestáns lelkészekről. A kamarai szervezet ráadásul döbbenetesen értesült a jelentésekből, hogy a helyi katonai vezető, Collalto ezredes teljesen öntevékenyen kezdett hozzá a lelkészek elűzéséhez. Az Udvari Haditanács számon kérte a tisztet, de az Udvari Kamarának csak annyit tudtak válaszukban elismerni, hogy az ezredes a Haditanács tudta és engedélye nélkül járt el a kényes vallásügyi kérdésben.³¹

Szelepcsényi érsek utasítására ráadásul 1673. november 26-án újabb vizsgálat kezdődött az eperjesi templomok 1672 őszén történt elfoglalása és kifosztása, és általában az eperjesiek ellenállása miatt.³² Az alsó- és felső-magyarországi városok ügyei és a lelkészeik elleni fellépés tehát kezdett fokozatosan összeérni. 1673 novemberében Bécsben ismét konferenciára ültek össze a központi kormányhatóságok képviselői. A négynapos konferencián (november 14–16., 20.) számos pontról tárgyaltak. Ezek között szerepelt a lőcsei prédikátorok és társaik ügye, a bányavárosok lelkészeinek elűzése, valamint Bártfa, Kisszeben, Késmárk és Lőcse városok megbüntetésének a kérdése.³³ Lőcsén ugyanis összegyűltek a máshonnan elűzött lelkészek, és a város védelme alatt folytatták szolgálatukat. A konferenciát a Magyar Kancellária úgy tájékoztatta, hogy nyilvános prédikációikban a szószékről ellenállásra, felkelésre buzdították a lőcseieket. A városok büntetése ügyében visszautaltak a májusi konferencia határozataira, ez alapján úgy tűnik, hogy nem igazán voltak elégedettek az elvégzett vizsgálatokkal, ha azokat egyáltalán lefolytatták. A bányavárosok lelkészeinek ügyében Kollonics Lipót mint a Magyar Kamara elnöke és Pálffy Tamás nyitrai püspök mint magyar kancellár hangsúlyozták, hogy a prédikátorokat nem vallási, hanem politikai okból mint rebelleket kell megidézni Pozsonyba. A kétnapos, bécsi audiencián (1673. november 26–27.) az uralkodó elrendelte, hogy a lőcsei prédikátorokat és társaikat, valamint hasonlóképpen a bányavárosok lelkészeit Pozsonyba kell idézni, és ott eljárás alá vonni őket. Hasonlóan az említett szabad királyi városokból három-négy képviselőt be kell idézni, akik a legnagyobb ismerettel bírnak („so die meiste wissenschaft haben”).³⁴

³¹ ÖStA, FHKA, HFU, r. Nr. 245, 1673. október, 98–108. 1673. október 12.; 119–126. 1673. október 14.; 249–250. 1673. október 24.; 1673. november, 3–14. 1673. november 6.; SZABÓ, *i. m.*, 307–308.

³² MNL OL, E148, Magyar Kamara Archívuma, Neoregstrata acta, fasc. 1744, nr. 54. Szelepcsényi ugyan-ezekben a napokban (november 13.) az uralkodóhoz írt beadványában a végvárakban működő lelkészek elleni fellépést is sürgette. Vö. S. VARGA, *Az 1674-es gályarabper, i. m.*, 111–112. Az udvar azonban szűk félélvvel később, a gályarabperrel párhuzamosan rákényszerült az első engedményekre a végvári protestáns vallásgyakorlat kapcsán: SZABÓ István, *Ellenreformáció a végvárakban 1670–1681 = Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*, Bp., Sárkány, 1933, 468.

³³ ÖStA, FHKA, HFU, r. Nr. 245, 1673. november, 175–292, 1673. november 29.

³⁴ ÖStA, FHKA, HFU, r. Nr. 245, 1673. november, 269r–277v, 291r–292r.

Véleményem egybevág S. Varga Katalin fontos megállapításával, aki szintén arra az álláspontra helyezkedett, hogy ez a november végi konferencia rendkívül fontos a per előtörténetében.³⁵ Lényegében ekkor adott az udvar szabad utat a prédikátorpereknek. Míg pár héttel korábban a bányavárosok esetében még igyekeztek mérsékelni a hatásokat, vagy míg 1673 késő tavaszán még engedékenyebbnek bizonyultak a felső-magyarországi városok ügyében, itt egyértelműen a pozsonyi rendkívüli bíróság előtti peres eljárás mellett döntöttek. Nagyon fontos megjegyezni, hogy Kollonics és Pálffy hatására már itt hangsúlyozták, hogy a perek politikai okokból, lázadás vádjával indulnak, és nem vallási indíttatásból. Ez az 1674. évi gályarabperben folyamatosan visszaköszönő elemmé vált. Ez aligha véletlen, hiszen épp Kollonics és Pálffy volt az a két országos dikasztériumot vezető személy, aki a prédikátorpereket lefolytató pozsonyi bírák között is megjelent.³⁶ A gályarabperrel foglalkozó történészek kivétel nélkül felhívták rá a figyelmet, hogy a Szelepcsényi érsek részére címzett 1674. január 6-i uralkodói rendelet, amely a löcsei és késmárki prédikátorok és társaik, valamint a soproni polgárok ellen rendel el eljárást, csak a jegyzőkönyvből ismert.³⁷ Január 4-én, vagyis két nappal korábban küldte meg azonban a Magyar Kamara a Szepesi Kamarának a november végi konferencián tárgyalt és november 29-én kiadott pontokat.³⁸ Az ebben szereplő „Praedicans Leutschoviensis, una cum complicitibus suis, nota infidelitatis infectis, ad inquisitionem huc Posonium citandus” kitétel egyértelműen köszön vissza a jegyzőkönyvbe bemásolt január 6-i rendelet „Leuchouienses et Késmarkienses praedicantes, veluti non postremi foedae illius rebellionis authores cum complicitibus ac aliis sibi similibus [...] citandi sint” megfogalmazásában.³⁹ Mindezek alapján véleményem szerint ki lehet jelenten, hogy a lelkészek elleni gályarabper az 1673. november 26–27-i bécsi audiencián dőlt el.

Az, hogy az uralkodói rendelet csak egyes városok lelkészei, és nem az egész lelkészi kar ellen szólt, feltehetőleg arra vezethető vissza, hogy a bécsi udvar tisztában volt vele, hogy egy ilyen rendelkezés diplomáciai vihart kavarhatott volna. A birodalom evangélikus rendjei, a *Corpus Evangelicorum*, élükön a brandenburgi választóval, már 1672-től kezdve tiltakoztak a magyarországi protestánsokat ért sérelmek ellen.⁴⁰ Ugyanakkor S. Varga Katalin felvetette annak lehetőségét is, hogy a pozsonyi bíróság – bár a jegyzőkönyvben megmaradt, máshonnan nem ismert uralkodói mandátum csak szűkebb körre vonatkozott – egy korábbi, 1671. évi uralkodói rendeletre alapozva terjeszthette ki végül az eljárást a protestáns lelkészi és tanítói kar széles rétegeire.⁴¹

³⁵ S. VARGA, *Az 1674-es gályarabper, i. m.*, 64–66.

³⁶ *Uo.*, 40–41. Pálffy és Kollonics mellett további bírák: Szelepcsényi György érsek, helytartó, Széchenyi György kalocsai érsek, Sennyey István veszprémi püspök, Gubasóczy János pécsi püspök, Forgách Ádám országbíró, Esterházy Pál, Pálffy Miklós, Károlyi László.

³⁷ *Uo.*, 149–150.

³⁸ MNL OL, E250, fasc. 46, nr. 8, 1674. január 4.

³⁹ S. VARGA, *Az 1674-es gályarabper, i. m.*, 149.

⁴⁰ Joachim BAHLCKE, *Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie: Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686–1790)*, Stuttgart, Franz Steiner, 2005, 217.

⁴¹ S. VARGA, *Az 1674-es gályarabper, i. m.*, 66–67.

A lelkészek elleni fellépés gépezete ezzel tehát beindult. A Magyar Kamara 1674. január 19-én küldte meg a Szepesi Kamarának a késmárki, löcsei és a tizenhárom szepesi városi lelkészt március 5-re, Pozsonyba idéző rendeletet. A Magyar Kamara egyben elrendelte a vizsgálat megkezdését Lőcse, Bártfa, Kisszeben és Késmárk városok ellen.⁴² Ehhez fontos adalék az az S. Varga Katalin által talált rendkívül izgalmas forrás, amely egy 1671-ben keletkezett lista a perbe hívandó lelkészekről, tanítókról, az idézés esetleges dátumaival. Mindez arra figyelmeztet, hogy a perhez már komoly „elődokumentáció” állt rendelkezésre, amelyre alapozva az eljárás megkezdődhetett.⁴³ A per lefolyását és következményeit ismerjük. Ahogy Péter Katalin megállapította, a per nem a tömeges idézés miatt vált híressé, és alapjában véve nem különbözött az 1674 előtti felségsértési perek többségétől. Az 1674 tavaszán Pozsonyban lezajlott eljárást a beidézett és megjelent lelkészek ellenállása és kitartása tette rendkívülivé.⁴⁴

⁴² MNL OL, E250, fasc. 46, nr. 15, 1674. január 19.

⁴³ S. VARGA, *Az 1674-es gályarabper*, i. m., 72.

⁴⁴ PÉTER, i. m., 206–207.